

مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

هستی‌شناسی ایمان

کاوشی در رابطه ایمان و معرفت

عبدالله محمدی

سرشناسه	:	محمدی، عبدالله، ۱۳۵۶ -
عنوان و نام پدیدآور	:	هستی‌شناسی ایمان : کاوشی در رابطه ایمان و معرفت / نوشته عبدالله محمدی.
مشخصات نشر	:	تهران : موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران ، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	:	۴۱۸ ص.؛ ۵/۱۴×۲۱ س.م.
شابک	:	۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۰۱-۲
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
موضوع	:	ایمان (اسلام)
موضوع	:	Faith (Islam)
موضوع	:	ایمان
موضوع	:	Faith
بندی کنگره	:	BP۲۲۵/م۳۵۵ ۱۳۹۷
رده بندی دیویی	:	۲۹۷/۴۶۴
شماره کتابساز	:	۵۴۰۲۳۴۷

هستی‌شناسی ایمان

کاوشی در رابطه ایمان و معرفت

نوشته: عبدالله محمدی

چاپ اول: ۱۳۹۷

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۳۵۰,۰۰۰ ریال

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه موسسه بوستان کتاب

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، خیابان شهید آراکلیان، پلاک ۴

تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵، نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۰۱-۲ ISBN: 978-622-6331-01-2

حق چاپ و نشر محفوظ است

www.irip.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۱۷
پیشینه بحث ایمان در کتاب کلام و فلسفه دین	۱۷
هدف و روش تحقیق	۱۹
فصل اول / مفهوم شناسی	۲۳
۱. یقین یا معرفت یقینی بالمعنی الاخص	۲۳
۲. قطع یا معرفت یقینی بالمعنی الاعم	۲۴
۳. ظن	۲۵
۴. اطمینان	۲۷
۵. شک	۲۹
تقسیمات شک	۳۱
شک فراگیر و شک محدود	۳۱
شک دستوری و شک غیردستوری	۳۲
شک هستی شناختی و شک معرفت شناختی	۳۲

۳۳	شک معقول و شک غیر معقول
۳۳	شک پایدار و ناپایدار
۳۴	۶. وهم
۳۵	۷. مراتب واقع‌نمایی
۳۷	۸. تصدیق
۳۷	تصدیق منطقی
۳۸	تصدیق قلبی
۴۱	فصل دوم: تصدیق منطقی، تصدیق قلبی و اراده
۴۱	تفاوت تصدیق منطقی و تصدیق قلبی
۴۷	فرایند تحقق فعل اراده
۵۲	دامنه شمول فرایند فعل اراده
۵۳	اشکال: تبعیت نکردن اراده از مبانی منطقی
۵۵	رابطه تصدیق منطقی و اراده
۵۶	تبیین محل بحث
۵۹	اراده‌گروی مستقیم و غیرمستقیم، توصیفی و دستوری
۶۰	تاریخچه
۶۳	بررسی
۶۸	ماهیت حکایتگری علم
۷۱	رابطه تصدیق منطقی و تصدیق قلبی
۷۲	پرسش نخست
۷۵	پرسش دوم
۷۶	دلیل اول

دلیل دوم.....	۷۷
اشکالات نقضی.....	۷۸
پاسخ.....	۷۸
رابطه تصدیق منطقی و تصدیق قلبی از دیدگاه قرآن و روایات.....	۷۹
دیدگاه علامه طباطبائی.....	۸۳
تصدیق قلبی و تصدیق منطقی از منظر علامه طباطبائی.....	۸۴
جوابندی.....	۸۷
فصل سوم / دیدگاه‌ها، باره حقیقت و مؤلفه‌های ایمان.....	۹۱
۱. دیدگاه خوارج.....	۹۴
۲. مرجئه.....	۹۵
۳. اشاعره.....	۹۷
غزالی.....	۹۸
۴. معتزله.....	۱۰۶
۵. ماتریدیه.....	۱۰۹
۶. شیعه.....	۱۰۹
شهید ثانی.....	۱۱۰
شیخ مفید.....	۱۱۱
خواججه‌نصیر الدین طوسی.....	۱۱۲
ملاصدرا.....	۱۱۳
تنویر عقلی.....	۱۲۵
علامه طباطبائی.....	۱۳۰
رابطه ایمان و عمل از منظر علامه طباطبائی.....	۱۳۵

ایمان و اسلام	۱۳۸
فصل چهارم / داوری درباره حقیقت و مؤلفه‌های ایمان	
نگرش هستی‌شناسانه به ایمان (نگرش برون‌دینی)	۱۴۳
سرشت ایمان	۱۴۴
جایگاه ایمان	۱۴۷
ادراکی نبودن ماهیت ایمان	۱۴۸
فعلی بودن ایمان	۱۵۴
۱. دل‌زدگی	۱۵۵
گام دوم: توجه به تمایز تصدیق قلبی و تصدیق منطقی	۱۵۵
گام سوم: تأیید سبب‌های ایمان	۱۵۵
گام چهارم: استناد به برون‌دینی	۱۵۶
متون دال بر غیراختیاری بودن ایمان	۱۵۸
رابطه ایمان و عمل	۱۶۱
شدت و ضعف‌پذیری ایمان	۱۶۵
۱. درون‌نگری	۱۶۵
۲. اصل شدت‌پذیری در تصدیق قلبی	۱۶۶
۳. تشکیک در وجود	۱۶۶
۴. استناد به متون دینی	۱۶۷
عوامل تقویت ایمان	۱۶۸
۱. تقویت شناخت	۱۶۸
۲. تقویت انگیزه‌های روانی	۱۶۹
۳. توجه و تمرکز	۱۷۰

۱۷۱	۴. عمل
۱۷۳	نگرش درون‌دینی (هنجاری) به ایمان
۱۷۵	رابطه ایمان و عمل از منظر دین
۱۸۹	فصل پنجم / دیدگاه برگزیده درباره رابطه ایمان و تصدیق
۱۹۱	توقه ایمان بر معرفت
۱۹۱	۱. خون و آرامش ذهنی، لازمه ایمان
۱۹۲	۲. لزوم متبوع و معلوم در ایمان
۱۹۳	۳. غیرممکن بودن تدبیر قلبی بدون تصدیق منطقی
۱۹۴	۴. لزوم همراهی دو تدبیر و روانی در ایمان
۱۹۵	۵. ایمان دینی، سرنوشت‌سازترین انتخاب بشر
۱۹۸	درجه معرفت لازم در ایمان
۲۰۲	معرفت؛ مقدمه، شرط یا مقوم ایمان؟
۲۰۳	یقین مطلوب در ایمان؛ روان‌شناختی یا معرفت‌شناختی؟
۲۰۷	دیدگاه علامه طباطبائی درباره ایمان و تصدیق منطقی
۲۰۸	اصول علامه طباطبائی در تحلیل رابطه ایمان و دلیل
۲۰۸	۱. قوام زندگی بشر به تفکر
۲۰۹	۲. اصالت واقع
۲۰۹	۳. توصیه قرآن به تعقل
۲۱۲	۴. نكوهش ایمان بدون دلیل
۲۱۳	جمع‌بندی

فصل ششم / نقدهای کلامی بر ابتدای ایمان بر معرفت ۲۱۵

الف) کرکگور، نماینده تفکر ایمان‌گرایی افراطی ۲۱۶

دلیل تخمین و تقریب ۲۲۱

بررسی ۲۲۲

دلیل تعویق ۲۲۴

بررسی ۲۲۵

دلیل شورمندی ۲۲۶

بررسی ۲۲۹

ب) سیدبن: دوم، نماینده تفکر ایمان فطری ۲۳۲

۱. فطری و شریعت: بی بودن معرفت الهی ۲۳۴

۱-۱- ادله فطری و شرعی نسبی بودن معرفت به خدا ۲۳۴

دلیل اول: فطری بودن قاعده دلالت اثر بر مؤثر و محدث بر حادث ۲۳۴

دلیل دوم: استحقاق مرگ برای مرتد فطری ۲۳۵

دلیل سوم: تطابق معرفت فطری با ادله استدلالی ۲۳۵

دلیل چهارم: معلوم نبودن زمان تحقق معرفت به خدا ۲۳۶

دلیل پنجم: معرفت فطری عیسی علیه السلام به خدا ۲۳۶

دلیل ششم: شک نبودن پیامبر و امام علی علیه السلام ۲۳۷

دلیل هفتم: فطری بودن بدیهیات و معارف اولیه ۲۳۷

دلیل هشتم: استناد به متون قرآنی ۲۳۸

۱-۲. بررسی ادله فطری بودن معرفت الهی ۲۳۹

بررسی دلیل اول ۲۴۴

بررسی دلیل دوم ۲۴۴

۲۴۵	 بررسی دلیل سوم
۲۴۶	 بررسی دلیل چهارم
۲۴۷	 بررسی دلیل پنجم
۲۴۷	 بررسی دلیل ششم
۲۴۸	 بررسی دلیل هفتم
۲۴۹	 بررسی دلیل هشتم
۲۵۳	 ۲. تنقید به روش عقلی در ایمان
۲۵۳	 ۱-۲. دلالتی بر ایمان بودن مسیر عقلی
۲۵۴	 ۲-۲. دشواری حیرت‌افزایی مباحث کلامی
۲۵۶	 بررسی
۲۵۹	 غزالی، نماینده مخالفت با روش کلامی در ایمان
۲۶۰	 ۱. زیان‌های روش کلامی در ایمان
۲۶۴	 ۲. بی‌نیازی ایمان از روش استدلالی کلامی
۲۶۷	 غزالی و ایمان‌گرایی
۲۶۸	 بررسی دیدگاه غزالی
۲۷۲	 جمع‌بندی فصل
۲۷۵	 فصل هفتم / نقدهای معرفت‌شناختی به ابتدای ایمان بر برهان ...
۲۷۶	 معیار اعتبار برهان
۲۸۴	 نقد مبنای گروهی
۲۸۴	 ۱. بدیهی نبودن بدیهی
۲۸۶	 بررسی
۲۸۸	 ۲. رابطه بدهت و صدق

۲۹۱	 بررسی
۲۹۱	 الف) ارجاع به علم حضوری
۲۹۳	 ب) تلازم منطقی میان گریزناپذیری و واقعیت
۲۹۷	 بررسی
۲۹۸	 ۳. ناروایی پرسش از راز صدق بدیهی
۲۹۹	 بررسی
۳۰۲	 ۳. خودمتناقض بودن نظام مبنایگروی
۳۰۳	 بررسی
۳۰۵	 جمع‌بندی
۳۰۷	 جایگاه شواهد تجربی و تاریخی در ایمان
۳۰۸	 بررسی
۳۱۱	 نتیجه‌گیری
۳۱۳	 فصل هشتم / ایمان و شک
۳۱۴	 معنا و تقسیمات شک
۳۱۴	 تقسیمات شک
۳۱۴	 شک معقول و غیرمعقول
۳۱۵	 شک پایدار و ناپایدار
۳۱۵	 شک و مفاهیم همگن
۳۱۵	 ریب
۳۱۵	 جحد (انکار عالمانه)
۳۱۶	 طلب یقین
۳۱۸	 رابطه ایمان و شک از منظر عقل

۳۲۲	 رابطه ایمان و شک از منظر متون دینی
۳۲۳	 ۱. متون تمجیدکننده یقین
۳۲۳	 ۱-۱- یقین و بزرگی مؤمنین، متقین و هادیان دین
۳۲۴	 ۱-۲- درخواست یقین از خداوند
۳۲۴	 ۱-۳- ایمان یقینی؛ افضل اعمال
۳۲۴	 ۴-۱- تردیدناپذیری حقایق دینی
۳۲۵	 ۲. متون نکوهش کننده شک
۳۲۵	 ۱-۲- شک و کفر
۳۲۸	 ۲-۲- تعارض ایمان و شک
۳۲۹	 ۲-۳- شک و شکوک
۳۳۰	 ۲-۴- شک و فسق
۳۳۰	 ۲-۵- شک و پلیدی
۳۳۲	 ۲-۶- شک و ظلم
۳۳۲	 ۲-۷- پناه بردن معصومین از شک به خدا
۳۳۳	 ۲-۸- طمع شیطان در شک
۳۳۳	 ۳. پیامدهای زیان بار شک
۳۳۳	 ۳-۱- نفاق
۳۳۴	 ۳-۲- از بین رفتن اعمال نیک
۳۳۴	 ۳-۳- از بین رفتن یقین
۳۳۵	 ۳-۴- دور شدن از خیر
۳۳۵	 ۳-۵- تاریکی قلب
۳۳۵	 ۳-۶- بیماری

- ۳۳۵ ۳-۷- محرومیت از شفاعت
- ۳۳۶ جمع‌بندی متون دینی
- ۳۳۶ دیدگاه طرف‌داران همراهی شک و ایمان
- ۳۳۷ دیدگاه دکتر سروش
- ۳۳۷ ماهیت ایمان
- ۳۳۸ ایمان و معرفت
- ۳۴۰ استدلال
- ۳۴۲ بررسی دیدگاه دکتر سروش
- ۳۴۲ بررسی مدعا
- ۳۴۶ بررسی استدلال
- ۳۵۴ دیدگاه دکتر شبستری
- ۳۵۴ ماهیت ایمان
- ۳۵۵ ایمان و معرفت
- ۳۵۷ بررسی
- ۳۶۲ دیدگاه جناب خرمشاهی
- ۳۶۲ مدعا
- ۳۶۴ دلیل
- ۳۶۴ ۱. جدایی حوزه معرفت و دین
- ۳۶۵ ۲. بی‌ارتباطی تعقل و ایمان
- ۳۶۶ ۳. تجربه دینی، منشأ ایمان
- ۳۶۷ ۴. استنادهای تاریخی و قرآنی
- ۳۶۹ ۵. ایمان به غیب

۳۶۹	بررسی دیدگاه خرمشاهی
۳۶۹	بررسی مدعا
۳۷۲	بررسی دلیل
۳۷۹	دیدگاه علامه طباطبائی

فصل نهم / الگوی رفتاری معصومان در رویارویی با ایمان مردم ۳۸۱

۳۸۲	بررسی
۳۸۳	۱. تأکید بر تغییر باورها
۳۸۶	۲. تأکید بر تقلید کورکورانه
۳۸۷	۳. پرسش از دلیل ایمان
۳۸۹	۴. درخواست برهان و دلیل
۳۹۰	۵. مناظرات پیامبر
۳۹۲	۶. کمترین مرتبه ایمان
۳۹۴	۷. دیدگاه علامه طباطبائی

فهرست منابع ۳۹۷

۴۰۶	مقالات
۴۰۶	منابع لاتین
۴۰۹	نمایه

مقدمه

مسئله ایمان، از مهم‌ترین ارکان زندگی بشر است که صرف‌نظر از متعلق آن، مسیر هر فردی را جهت می‌دهد. سهم ایمان در بیشتر موارد، از تعیین مسیر، به انگیزه‌بخشی و حرکات آفریننده رایش می‌یابد. میزان بردباری و پشتکار افراد، وابسته به ایمانی است که به هدایت و اهمیت کار خویش دارند. تأثیر ایمان، به عرصه‌های اجتماعی نیز سرایت می‌کند. تاریخ کشورها و جوامع دینی، اختلاف‌های فراوانی را بر سرش کرده که محور اصلی آنها دوگانه ایمان و کفر بوده است. این اختلاف‌ها، گاه به کشمکش‌های فیزیکی و خشونت در رفتار نیز گسترش می‌یابند.

پیشینه بحث ایمان در کتب کلام و فلسفه دین

در کتاب‌های کلام و فلسفه دین، مسئله ایمان در صدر فهرست قرار می‌گیرد؛ تا آنجا که اشعری کتاب مشهور *مقالات الاسلامیین* را با این جمله آغاز می‌کند: «الایمان بالله ما هو؟» این مسئله را می‌توان بحث‌انگیزترین موضوع در کتاب‌های کلامی قرون ابتدایی اسلام دانست. متکلمان و فیلسوفان دین، پرسش‌های فراوانی درباره سرشت و ارکان ایمان طرح کرده‌اند؛ برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

- آیا ایمان همان شناخت است؟

- آیا ایمان فعل نفسانی است یا انفعال نفسانی؟
- آیا ایمان با عمل ملازم است و در این صورت، تعبیر «مؤمن گناهکار» تناقض آمیز نیست؟
- آیا مرتکب گناه کبیره، کافر است؟
- آیا ایمان به خدا از طریق عقل واجب می‌شود یا شرع؟
- آیا ایمان، شدت و ضعف بردار است؟
- آیا ایمان امری اختیاری است؟

بیشتر این مسائل در میان متکلمان متقدم نیز بررسی شده است؛ به‌ویژه در میان سلفان، دیدگاه‌های مرجئه و معتزله در دو کرانه افراط و تفریط، واداشتنی را تا قرن‌ها به دنبال داشت؛ اما پس از آشنایی متفکران مسلمان با کلام مسیحی در دهه‌های اخیر، پرسش‌های جدیدی متولد شد. با توجه به خردستیز بودن برخی آموزه‌های مسیحیت، متکلمان مسیحی برای بازتعمیل و سبک‌دستی ایمان تلاش کردند. در بیشتر این تعاریف، معرفت عقلی به منزله جنس، یا رکن ایمان قلمداد نمی‌شود. ایمان با شک، سازگار معرفی، و حتی شک، دلیل خلوص ایمان شمرده می‌شود. بی‌ارتباطی ایمان با معرفت، به سرعت بای تجربه و تاریخی نیز تسری یافت. در سخن برخی از متفکران مسیحی، بر این نکته تصریح شد که ایمان نه تنها بر دلایل عقلانی استوار نیست، به هیچ مؤیدی، خواه معرفت عقلی، خواه تجربه یا تاریخی نیز نیاز ندارد. به دنبال این بحث، مسئله جایگاه اراده در ایمان نیز رونقی جدید یافت؛ زیرا اگر هیچ دلیلی بر تأیید مفاد ایمان موجود نباشد، چگونه باید ایمان آورد؟ یکی از آسان‌ترین، و نه لزوماً بهترین پاسخ‌ها، دخالت اراده در ایمان بود؛ بدین معنا که در صورت نبود دلیل به نفع هیچ‌یک از طرفین، اراده فرد در ایمان آوردن تعیین‌کننده است.

ترجمه آثار کلام مسیحی، موجب شکل‌گیری ادبیات جدیدی در میان متفکران مسلمان شد که در آن، رابطه ایمان و معرفت، دوباره اذهان را به خود مشغول کرد؛ اما این بار پرسش اصلی درباره این‌همانی معرفت با ایمان نبود، بلکه مبتنی بودن ایمان بر معرفت و سازگاری یا ناسازگاری ایمان و شک، کانون گفت‌وگوها قرار گرفت. مخالفان استوار کردن ایمان بر شانه‌های معرفت عقلی، معتقد بودند مباحث استدلالی، شورآفرین نیست. رابطه قلبی با خداوند ایجاد نمی‌کند. این سنخ مسائل، دشوارند و برای عموم مردم قابل فهم و تصدیق نیستند. بنابراین نباید ایمان را به معرفت عقلی گره زد. شماری از محققان نیز بر فطری بودن معرفت الهی و گرایش به خدا تکیه کردند. از نظر ایشان معرفت فطری، ما را از هر شناخت حصولی، به‌ویژه معرفت عقلی، بی‌نیاز می‌کند. برخی از نویسندگان نیز معنای شک را با پرسش‌گری و جست‌وجوی حقیقت اشتباه گرفته و از این زاویه، ایمان را دانه‌ای را با ایمان شکاکانه یکسان پنداشتند. گروهی از محققان به‌روشنی مدعای ایمان‌گرایی را تکرار، و از آن دفاع کردند و شماری دیگر، قرائت رقیب‌تر از ایمان‌گرایی را بدون ذکر نام آن مطرح کردند؛ حتی گاه آن را همواره سیره پیامبر اسلام و امامان معصوم دانستند.

هدف و روش تحقیق

در پی گسترش این پرسش‌ها، مؤلف این تحقیق می‌کوشد مسئله را به گونه‌ای بنیادین طرح و بررسی کند؛ در موضوع بحث، صرفاً به نقل و بررسی دیدگاه ایمان‌گرایان افراطی یا معتدل، بسنده نکرده است، بلکه مسئله اصلی را بررسی «ابتنای ایمان بر تصدیق حصولی» قرار داده است که نتیجه آن، تمام جوانب این بحث را در بر خواهد گرفت و

ایمان‌گرایی نیز یکی از اجزای آن است. با روشن شدن این بحث، بسیاری از ابهامات پیش‌گفته برطرف خواهند شد.

پرسش اصلی این تحقیق آن است که «آیا ایمان، بر تصدیق حصولی (اعم از معرفت عقلی، تجربی و نقلی) استوار است؟» برای پاسخ به این پرسش، دو روش برون‌دینی و درون‌دینی موجود است. در روش برون‌دینی، با هستی‌شناسی ایمان، خواه ایمان دینی یا غیردینی، میزان دخالت معرفت حصولی در ایمان بررسی خواهد شد. در این مرحله، تفاوت تمسیدی، منطقی و تصدیق قلبی، مهم‌ترین بحث است. بهره‌گیری از این روش و برجسته‌سازی تفاوت این دو نوع از تصدیق، از امتیازات این کتاب است.

در روش درون‌دینی، پاسخ این پرسش را از زبان دین جویا خواهیم شد. درحقیقت در این روش، فارغ از امکان هستی‌شناسانه، به دنبال ایمان معتبر از منظر دین هستیم. به عبارت دیگر پرسش این بخش آن است که آیا دین، ایمان را مبتنی بر معرفت می‌شمارد یا خیر؟

برای رسیدن به این دو هدف اصلی، باید گام‌های ذیل برداشته شود:

۱. رابطه تصدیق قلبی، تصدیق منطقی و اراده تبیین شود؛
۲. مهم‌ترین دیدگاه‌های متکلمان مسلمان درباره سرشت و ارکان ایمان معرفی شود؛
۳. دیدگاه برگزیده درباره محور دوم بیان شود؛
۴. با توجه به یافته‌های محورهای قبل، رابطه ایمان و معرفت حصولی بررسی شود؛
۵. نقدهای مخالفان دیدگاه برگزیده درباره محور چهارم بررسی، و پاسخ داده شود؛
۶. با توجه به اهمیت موضوع، رابطه ایمان و شک از منظر اسلام به طور مستقل بررسی شود؛

۷. دیدگاه طرفداران همراهی ایمان و شک، گزارش و بررسی شود؛
۸. سیره پیامبر اسلام (ص) و امامان معصوم (ع) در مواجهه با ایمان مردم گزارش و تبیین شود.

محورهای یادشده، محتوای فصول این کتاب را تشکیل داده‌اند. با توجه به موضوع هر فصل، گاه از روش‌های تحلیلی، عقلانی و برون‌دینی و گاه از روش‌های درون‌دینی استفاده شده است. در روش درون‌دینی ابتدا معنای انوری ایمان بررسی می‌شود. در ادامه با توجه به اینکه دلیلی بر تغییر معنا و معنای این واژه در ادبیات دینی نداریم، می‌توانیم آن را مشترک معنوی شده بدون قرآن و لغت را یکسان بدانیم.

از آنجاکه این تحقق با تأکید بر آرای علامه طباطبایی سامان یافته است، در پایان هر فصل، نگاه انتقادی ایشان نیز بیان شده است. در پایان لازم است سپاسگزاران همکاری‌هایی باشم که با بی‌واسطه در به سرانجام رسیدن این پژوهش، همکاری کردند؛ به‌ویژه حجت‌الاسلام والمسلمین محمد حسین زاده، استاد تمام مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ که سمت ارزیابی و نظارت این تحقیق را بر عهده داشتند. یادآوری ضعف‌ها و نقص‌های این اثر را بهتر است به خوانندگان فرهیخته دانسته، پیشاپیش بابت آن ممنونم.

عباس محمدی

تایستان ۱۱۰۰ ش

عید غدیر ۱۳۸۰ ق